

УДК 347.155.5

Сергій Кравцов,*канд. юрид. наук, асистент кафедри цивільного процесу,
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого***Анна Сокол,***студентка
Слідчо-криміналістичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ОБМЕЖЕННЯ У ДІЄЗДАТНОСТІ, ВИЗНАННЯ ОСОБИ НЕДІЄЗДАТНОЮ ТА ПОНОВЛЕННЯ У ДІЄЗДАТНОСТІ: ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена комплексному дослідженню цивільно-процесуального аспекту провадження у справах щодо обмеження фізичної особи у дієздатності, позбавлення дієздатності та поновлення особи у цивільній дієздатності.

Ключові слова: дієздатність, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, поновлення у цивільній дієздатності, право на доступ до правосуддя.

Постановка проблеми. Прийняття Конституції України ознаменувало початок процесу демократизації та гуманізації законодавства, встановивши основні гарантії діяльності держави та спрямованості її розвитку з огляду на принцип верховенства права, забезпечення прав і свобод громадян. Так, відповідно до статті 3 Конституції України, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1, с. 13].

Втім, незважаючи на проголошену рівність перед законом та судом, також передбачено винятки із загального правила, що стосуються певних обмежень у реалізації своїх прав і свобод громадянами, що мають чітко визначений перелік підстав та умов такого законного обмеження. Однією з підстав часткового зменшення обсягу прав та свобод, що можуть бути реалізовані особою, є саме обмеження у цивільній дієздатності та визнання особи недієздатною.

Інститут визнання особи недієздатною існував ще у Стародавньому Римі, де його застосування мало на меті, передусім, забезпечення збереження родового майна особи, що визнавалась недієздатною та була неспроможною вчиняти будь-які правочини. До таких категорій осіб, окрім тих, що мали тяжке психічне захворювання, належали також жінки, марнотратники та відсталі у розу-

мовому розвитку [2]. У Законах XII таблиць, які належать до перших юридичних джерел, можна побачити таке положення: «Якщо людина збожеволіла, то нехай владу над нею самою і над її майном візьмуть її агнати або родичі» [3, с. 941].

Сьогодні такий інститут знайшов доволі детальну регламентацію як у Цивільному кодексі України, так і в Цивільному процесуальному кодексі України, що зумовлено суттєвим характером обмежень, яких зазнає особа, обмежена або позбавлена дієздатності.

Дослідження саме цього питання у наукових працях зумовлене не лише євроінтеграційним вектором розвитку нашої держави, що передбачає введення нових інститутів, пов'язаних із забезпеченням прав осіб, які були визнані судом обмежено дієздатними та недієздатними, а й тими законодавчими змінами, які відбулись нещодавно у цивільному процесуальному законодавстві. Важливим є також акцентування уваги на нових положеннях, що стали підґрунтям для гармонізації законодавства щодо реалізації прав даних категорій осіб на судовий захист, передбачений ст. 55 Конституції України, стосовно забезпечення ініціювання розгляду судом провадження щодо поновлення таких осіб у дієздатності [1, с. 18].

Проте, незважаючи на суттєві покращення умов реалізації таких прав, досі існують певна неузгодженість законодавства, пов'язана як із теоретичними засадами сутності інституту обмеження в дієздатності

та визнання особи недієздатною, так і з питаннями, що з великою вірогідністю можуть виникнути на практиці. Варто зазначити, що загалом правове регулювання цього інституту містить істотні відмінності від положень Цивільного Кодексу 1961 року СРСР, оскільки ним передбачена можливість позбавлення та обмеження у дієздатності осіб, які фактично на момент прийняття такого рішення не мають її у повному обсязі, а саме малолітніх та неповнолітніх осіб [4].

Наукові дослідження щодо розгляду справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною знайшли своє відображення у працях таких науковців, як В. Д. Блажеев, І. Н. Пятилетов, В. В. Комаров, А. В. Усталова, І. В. Удальцова, Г. О. Світлична, Ю. С. Червоний, Д. М. Чечот, М. Х. Хутиз, С. Я. Фурса, М. Й. Штефан та ін.

Завданням статті є дослідження цивільно процесуального порядку обмеження фізичної особи у дієздатності, визнання особи недієздатною та поновлення у дієздатності; аналіз законодавчих змін щодо цього питання, а також визначення можливості вдосконалення положень, що стосуються окремих питань реалізації особи, обмеженої у дієздатності або позбавленої дієздатності, права на доступ до правосуддя у разі ініціювання нею цивільного провадження щодо поновлення у дієздатності.

«Обмеження у дієздатності» та «визнання недієздатності» є різними правовими категоріями, що мають досить схожі процесуально-правові наслідки, проте їх застосування має певні специфічні особливості, пов'язані з різним ступенем обмеження правомочностей такої особи.

Обмеження у дієздатності як правовий інститут передбачено у статті 36 Цивільного кодексу України, де визначено основні підстави застосування судом такого обмеження, перелік яких не є вичерпним [5, с. 692]. Це, перш за все: психічний розлад, який істотно впливає на здатність особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; зловживання спиртними напоями, алкогольними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми, зайняття підприємницькою діяльністю тощо.

Даний інститут спрямований на захист прав та інтересів насамперед членів сім'ї такої особи, тобто обов'язковою умовою дій особи, дієздатність якої обмежується, є поставлення близьких осіб, членів сім'ї у скрутне матеріальне становище.

У разі обмеження особи у дієздатності за поданням органу опіки та піклування судом встановлюється піклувальник, який є право-

мочним щодо здійснення правочинів для підопічної особи і має забезпечувати достатній життєвий рівень та належне лікування для неї.

Підставою для визнання особи недієздатною, відповідно до статті 39 Цивільного кодексу України, є лише наявність хронічного, стійкого психічного розладу, внаслідок якого вона не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Тобто, незважаючи на схожу підставу – психічний розлад, на який страждає особа, слід враховувати, що він має різний ступінь тяжкості та тривалості у разі обмеження та позбавленні дієздатності. Така відмінність є підставою для зміни правового статусу особи як у бік обмеження, так і в бік розширення її правомочностей залежно від стану її психічного здоров'я.

Особа, обмежена у дієздатності, в результаті погіршення стану її психічного здоров'я, набуття психічним розладом ознак хронічності та стійкості може бути визнана судом недієздатною за заявою членів сім'ї або органів опіки та піклування. Натомість визнана судом недієздатною особа, покращення психічного здоров'я якої затверджено результатом судово-психіатричної експертизи, може бути як визнана обмежено дієздатною, так і поновлена у цивільній дієздатності.

Індикатором ступеня дієздатності особи у юридичній науці визнано медичний та юридичний критерії.

Медичний критерій потребує офіційного підтвердження наявності в особи психічного розладу відповідно до результатів медичних висновків або спеціальних експертиз.

Що стосується юридичного критерію, то ним є саме визначення можливості особи усвідомлювати власні дії та керувати ними. Такі можливості можуть бути відсутні частково або повністю, що зумовлено саме характером та ступенем розладу психічної діяльності [6].

Таким чином, недієздатність – це втрата здатності особи здійснювати цивільні права та обов'язки внаслідок тяжкого порушення психічного стану. Критерії недієздатності психічно хворих визначені в Цивільному кодексі України. Стан недієздатності характерний тільки для фізичних осіб та встановлюється в судовому порядку після обов'язкового проведення судово-психіатричної експертизи [4].

Що стосується власне порядку визнання особи обмежено дієздатною та недієздатною, то він детально регламентується Цивільним процесуальним кодексом, а також Постановою Пленуму Верховного суду України від 29.03.72 № 3 «Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» [7, с. 116].

Справи щодо визнання особи обмежено дієздатною, недієздатною та щодо поновлення у дієздатності розглядаються судом за місцем проживання цієї особи або за місцезнаходженням спеціалізованого закладу, де вона проходить лікування, у формі окремого провадження, що є видом неповного цивільного судочинства, метою якого є підтвердження наявності або відсутності юридичних прав, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи [8, с. 784].

Перелік осіб, що мають право ініціювати судовий розгляд щодо даної категорії справ, є вичерпним. Так, ЦПК України передбачено, що заявником щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи можуть бути: члени її сім'ї, орган опіки та піклування, наркологічний або психіатричний заклад, оскільки йому надано право ініціювати судовий розгляд в інтересах інших осіб.

Перелік заявників у справах щодо визнання особи недієздатною є більш вузьким і включає в себе: членів сім'ї, близьких родичів, незалежно від їх спільного проживання, орган опіки та піклування, психіатричний заклад.

Вважається, що було б доцільним доповнити коло осіб, здатних ініціювати даний розгляд справи щодо обмеження у цивільній дієздатності власне самою особою, за умови якщо нею усвідомлюються наслідки її дій у вигляді майнової шкоди та є потреба у встановленні над нею піклування.

Доречним було б також розглянути можливість подавати заяву щодо визнання недієздатною особи цією особою за умов збереження можливості усвідомлювати свої дії та відсутності можливості керувати ними, коли фізична особа також усвідомлює необхідність встановлення опіки над нею та здійснення певного курсу лікування.

Для підтвердження факту наявності психічного розладу особи судом в обов'язковому порядку призначається судово-психіатрична експертиза, яка у разі ухилення особи від її проходження може бути здійснена у примусовому порядку. При цьому важливо, що у висновку за результатами проведення експертизи не може бути встановлено факт дієздатності чи недієздатності особи – це входить виключно до компетенції суду [9, с. 126]. Метою проведення судово-психіатричної експертизи під час розгляду справ про визнання фізичної особи недієздатною є з'ясування саме наявності чи відсутності підстав для визнання фізичної особи недієздатною.

Судові витрати, здійснені за розглядом даної категорії справ, відшкодовуються у повному обсязі з Державного бюджету, і лише у разі, якщо суд у своєму рішенні дійшов висновку про завідому недобросо-

вісність заявника під час подачі ним заяви про обмеження у дієздатності або визнання особи недієздатною, такі витрати відшкодовуються недобросовісним заявником у повному обсязі [10, с. 109].

Справа про обмеження у дієздатності та визнання особи недієздатною розглядається за участю захисника, представника органу опіки та піклування та особи, стосовно якої здійснюється вирішення справи про визнання обмежено дієздатною та недієздатною. Вимога щодо участі такої особи може не дотримуватись за умов неможливості її присутності під час судового засідання за станом здоров'я або її присутності у формі відеоконференції за умов перебування у спеціалізованому закладі.

Суд, визнавши у встановленому порядку особу обмежено дієздатною або недієздатною, встановлює над нею опіку або піклування відповідно до подання органу опіки та піклування.

Розглядаючи кандидатури для обрання піклувальника або опікуна, суд враховує особисті якості такої особи, взаємини з особою, яка була обмежена у цивільній дієздатності або визнана недієздатною відповідним судовим рішенням, майновий стан особи тощо.

Рішення щодо заміни піклувальника та опікуна за його особистою заявою або за клопотанням органу опіки та піклування вноситься у формі ухвали. Протягом місяця з дня подання такого клопотання суд за поданням органу опіки та піклування встановлює іншу особу для здійснення опіки та піклування.

Новелою процесуального законодавства є також можливість суду встановлювати строк дії судового рішення щодо обмеження у дієздатності та визнання особи недієздатною у межах дворічного терміну, що забезпечує захист прав особи від необґрунтованого позбавлення можливості реалізувати її права та свободи, що було неможливим за умов визнання її недієздатною та обмежено дієздатною безстроково.

ЦПК містить перелік щодо осіб, які можуть заявляти клопотання щодо скасування рішення про визнання особи обмежено дієздатною та недієздатною, який, окрім звичного кола осіб (опікун або піклувальник, орган опіки та піклування, члени сім'ї), визначив також право самої особи, стосовно якої є судові рішення щодо обмеження у дієздатності та визнання особи недієздатною, ініціювати судові рішення щодо поновлення у цивільній дієздатності.

Річ у тім, що ЦПК України у редакції до 15.12.2017 надавав можливість реалізації

недієздатною особою права на поновлення власної дієздатності виключно залежно від суб'єктивної волі третіх осіб (опікуна чи органу опіки та піклування), а не від об'єктивних обставин – видужання або значного поліпшення її психічного стану.

За загальним правилом подана недієздатною особою заява не приймається судом до розгляду по суті й безумовно підлягає обов'язковому застосуванню судами, адже ця норма закону загалом відповідає визнаній Європейським судом з прав людини «свободі розсуду держави в установленні обмежень для доступу до національного суду» [9, с. 131]. Безпосереднє застосування судами України норм Конвенції як частини національного законодавства є обов'язковим відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України.

Практикою ЄСПЛ напрацьовано положення, яким визнається, що право на доступ до суду не є абсолютним і може бути обмежено рішеннями суду (*Golder v. the United Kingdom, Stanev v. Bulgaria*).

Однак, як зазначається, застосовувані державою обмеження щодо доступу особи до національного суду не повинні звужувати чи зменшувати залишені особі можливості доступу до суду в такий спосіб або такою мірою, що буде знівельована, власне, суть даного права. Таке обмеження суперечитиме п. 1 ст. 6 ЄКЗПЛ, якщо воно не матиме законної мети і якщо не буде забезпечено пропорційного співвідношення між застосованими засобами та поставленою метою (рішення від 18 лютого 1999 р. у справі «Вайт і Кеннеді проти Німеччини» (п. 59), рішення від 10 травня 2001 р. у справі «Т. Р. та К. М. проти Сполученого Королівства» (п. 98), рішення від 10 травня 2001 р. у справі «Z. та інші проти Сполученого Королівства» (п. 93), рішення від 12 липня 2001 р. у справі «Принц Ліхтенштейну Ганс-Адам II проти Німеччини» (п. 44)) [6].

Результатом розгляду справи «Наталія Михайленко проти України» ЄСПЛ стало ухвалення рішення від 30 травня 2013 р., яким визнано порушення державою-відповідачем права заявниці, передбаченого п. 1 ст. 6 Конвенції. Правовою позицією Суду є необхідність надання можливості особі довести, що вона здатна усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними внаслідок видужання або значного поліпшення психічного стану, та навести відповідні обставини й мотиви, які змусили її особисто звертатися до суду. Враховуючи індивідуальні особливості провадження, питання про додержання цих принципів ЄСПЛ вирішує з огляду на конкретні обставини, факти та мотиви, викладені безпосередньо в кожній окремій заяві [6].

З точки зору теорії юридичного процесу така норма є певною юридичною фікцією, оскільки видається, що особа, позбавлена процесуальної дієздатності, має можливість реалізовувати право на доступ до правосуддя саме шляхом участі у судовій процедурі, де вона має визначений процесуальний статус, а також передбачені ним права та обов'язки, які здійснюються нарівні з повноцінними суб'єктами судового процесу.

Проблемою на практиці також може бути можливість даної особи рівною мірою здійснювати свої процесуальні права, а саме право на безоплатну правничу допомогу, оскільки Законом України «Про безоплатну правову допомогу» передбачена можливість надання вторинної правничої допомоги для недієздатної особи лише за заявою опікуна, що за умов його незаінтересованості у розгляді справи унеможливило повноцінне дотримання гарантій реалізації права на доступ до правосуддя особи, яка *de jure* визнається повноправним учасником ініційованого нею процесу [11, с.11].

Отже, виходячи з вищезазначеного, вважаємо за доцільне визначити право недієздатної особи, яка є заявником у справі щодо поновлення її у дієздатності, здійснювати коло її процесуальних прав та обов'язків у повному обсязі, в тому числі і право на безоплатну вторинну правничу допомогу, що забезпечить реалізацію встановленого ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод права на доступ до правосуддя.

Зважаючи на змістове наповнення нового положення щодо надання особі, стосовно якої вирішується питання про обмеження у цивільній дієздатності або позбавлення дієздатності, права ініціювати розгляд справи щодо поновлення у дієздатності, воно, будучи суттєвим винятком із засад цивільного права та судочинства, є виразом верховенства права у державі, оскільки особа за нового бачення даної процедури більше не є так званою «процесуально мертвою», а має можливість самостійно здійснювати свою суб'єктивну волю.

Висновки.

Інститут визнання особи обмежено дієздатною, недієздатною та поновлення особи у дієздатності знайшов досить детальне регламентування у процесуальному законодавстві, яке зазнало істотних змін у зв'язку з гармонізацією українського законодавства та імплементацією права Європейського Союзу. Поряд із цим науковцями зроблено досить великий обсяг роботи щодо вивчення цього питання, проте у зв'язку з новими змінами ви-

щезгадані положення підлягають подальшому вдосконаленню та систематизації, що гарантуватиме можливість забезпечення повноцінної реалізації принципу доступу до правосуддя.

Насамперед потребують вирішення питання законодавчого регулювання правового статусу особи, обмеженої у дієздатності або позбавленої дієздатності, як сторони цивільного провадження щодо поновлення її у дієздатності, визначення правових гарантій щодо реалізації нею прав та свобод, необхідних для забезпечення принципу рівноправності та справедливості судового розгляду.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – 55 с.
2. Бойченко Г. М. Историчний розвиток інституту визнання особи недієздатною / Г. М. Бойченко, С. С. Шум // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 75–86 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11bgmion.pdf>.
3. Дорн А. Г. Догми Римського права: лекція пр. А. Г. Дорна. – Рукопис, 1883. – 1120 с.
4. Бойченко Г. М. Правові та процесуальні аспекти визнання особи недієздатною / Г. М. Бойченко, С. С. Шум // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 94–99. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_1_19
5. Цивільний кодекс України : коментар / заг. ред. Є. О. Харитонова, О. М. Калитенко. –

2-ге вид., зі змінами (станом на 15 січня 2004 року). – Х. : ТОВ «Одісей», 2004. – 832 с.

6. Романюк Я. М. Процесуальний аспект захисту права недієздатної особи на поновлення цивільної дієздатності / Я. М. Романюк, Л. О. Майстренко // Вісник Верховного Суду України : офіційне науково-практичне видання. – 2014. – № 5. – С. 41–48. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://advocatcons.info/index.php?newsid=24797>.

7. Про судову практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним : Постанова Пленуму Верховного суду України від 28.03.1972 № 3 (Із змінами, внесеними згідно з постановами Пленуму Верховного Суду України № 13 від 29.11.1974, № 4 від 24.04.1981, № 3 від 30.03.1984, № 13 від 25.12.1992, № 15 від 25.05.1998) // Постанови Пленуму Верховного Суду України у цивільних справах (1972-2003) / за заг. ред. В. Т. Маляренка. – К. : Ін Юре, 2004. – 271 с.

8. Цивільний процесуальний кодекс України : від 18.03.2004 № 1618-IV // Офіційний вісник України. – 2004. – № 16. – Ст. 1088.

9. Волкова Н. В. Процесуальні особливості розгляду справ щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною (окремі аспекти) / Н. В. Волкова // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – № 56. – С. 124–132.

10. Чечот Д. М. Неисковые производства / Д. М. Чечот. – М. : Юрид. лит., 1973. – С. 126.

11. Вишневський А. В. Закон України "Про безоплатну правову допомогу": основні положення та підходи до впровадження / А. В. Вишневський // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 3. – С. 5-13.

Стаття посвячена комплексному дослідженню громадянско-процесуального аспекта производства по делам об ограничении физического лица в дееспособности, лишения дееспособности и восстановления лица в гражданской дееспособности.

Ключевые слова: дееспособность, ограничение гражданской дееспособности, признание лица недееспособным, восстановление в гражданской дееспособности, право на доступ к правосудию.

The article are considered the civil aspects of proceedings in cases involving the limitation of physical activity, deprivation of capacity and renewal of a person in civilian capacity.

Key words: legal capacity, limitation of civil capacity, recognition of a person incapacitated, renewal in civil capacity, right to access to justice.